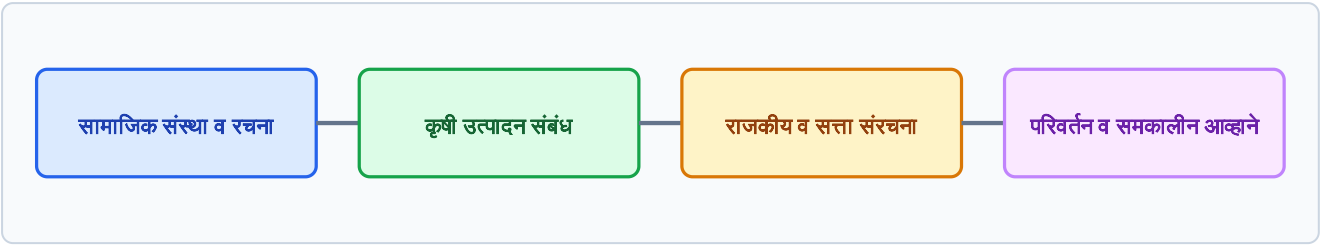
समकालीन भारतीय कृषी व ग्रामीण समाजशास्त्र

सखोल सिद्धांत, संस्थात्मक रचना, कृषी संकट व विकास धोरणांचे साकल्याने विश्लेषण (Comprehensive Reference Book)

प्रकरण १: ग्रामीण समाजशास्त्र — व्याख्या, उगम व अभ्यासाची व्याप्ती

ग्रामीण समाजशास्त्र (Rural Sociology) ही समाजशास्त्राची एक मूलभूत व अत्यंत महत्त्वाची शाखा आहे. यामध्ये ग्रामीण सामाजिक पर्यावरण, मानवी आंतरसंबंध, सामाजिक संस्था, कृषी अर्थव्यवस्था आणि ग्रामीण परिवर्तनाच्या प्रक्रियांचा वैज्ञानिक पद्धतींद्वारे अभ्यास केला जातो. भारतातील ६५% पेक्षा जास्त लोकसंख्या खेड्यांमध्ये राहत असल्यामुळे राष्ट्राच्या सामाजिक व आर्थिक विकासासाठी या शाखेचा अभ्यास अनिवार्य ठरतो.

प्रमुख समाजशास्त्रज्ञांच्या व्याख्या:

ए. आर. देसाई (A. R. Desai)
"ग्रामीण समाजशास्त्र हे ग्रामीण सामाजिक संघटन, त्याची रचना आणि त्याच्या विकासाच्या नियमांचा सखोल आणि शास्त्रीय अभ्यास करणारे शास्त्र आहे."

टी. लिन स्मिथ (T. Lynn Smith)
"ग्रामीण समाजशास्त्र म्हणजे ग्रामीण पर्यावरणातील मानवी संबंध आणि संस्थांचे शास्त्रशुद्ध ज्ञान होय."

अभ्यासाची उद्दिष्टे व महत्त्व:

- **ग्रामीण संरचनेचे आकलन:** जात, कुटुंब आणि शेती यांमधील परस्परसंबंध वैज्ञानिकदृष्ट्या समजून घेणे.
- **धोरण निर्मितीस मदत:** केंद्र व राज्य सरकारच्या ग्रामीण विकास योजनांना वास्तववादी दिशा देणे.
- **सामाजिक परिवर्तन गतिमान करणे:** विषमता, अस्पृश्यता आणि अज्ञानाचे निर्मूलन करण्यासाठी पायाभूत अभ्यास पुरवणे.

प्रकरण २: ग्रामीण सामाजिक संस्था आणि त्यांचा इतिहास

भारतीय ग्रामीण समाजाचे सातत्य आणि परिवर्तन हे तेथील पारंपरिक संस्थांवर अवलंबून राहिलेले आहे. या संस्थांनी शतकानुशतके ग्रामीण जीवनाला सामाजिक व आर्थिक स्थैर्य पुरवले, परंतु आधुनिक काळात त्यामध्ये मोठे बदल घडून आले आहेत.

१. बलोतेदारी / अलुतेदारी पद्धत (Jajmani System)

ग्रामीण भारतातील बलोतेदारी (जजमानी) पद्धत ही सेवा आणि वस्तू यांच्या थेट देवाणघेवाणीवर आधारित एक पारंपरिक आर्थिक व सामाजिक संस्था होती. यामध्ये शेतकरी वर्ग (यजमान) आणि सेवा देणारा वर्ग (बलोतेदार - सुतार, लोहार, कुंभार, चांभार इ.) यांच्यात पिढ्यानपिढ्यांचे परस्परसंबंध असत.

बलोतेदारीचे वैशिष्ट्य

पैशाऐवजी धान्य (बलोते) देऊन सेवा घेतली जात असे. यामुळे गावाचे स्वयंपूर्णत्व टिकून राहिले आणि आर्थिक सुरक्षितता मिळाली.

विघाटनाची कारणे

चलनव्यवस्थेचा प्रसार, औद्योगिकीकरण, आधुनिक यंत्रांचा वापर आणि ग्रामीण बाजाराचे जागतिकीकरण यामुळे ही पद्धत जवळपास नष्ट झाली आहे.

२. एकत्र कुटुंबपद्धतीचे (Joint Family) विघटन

पारंपरिक ग्रामीण समाजात एकत्र कुटुंबपद्धती ही शेतीसाठी लागणाऱ्या मोठ्या मनुष्यबळाचा मुख्य आधार होती. एकाच छताखाली अनेक पिढ्या एकत्र राहत असत आणि जमिनीची मालकी कुटुंबाच्या प्रमुखाकडे एकवटलेली असे.

विघटनामागील मुख्य सामाजिक-आर्थिक घटक:

- जमिनीचे सातत्याने होणारे तुकडे आणि शेतीचे घटते धारणक्षेत्र.
- आधुनिक शिक्षण आणि व्यक्तिगत स्वातंत्र्याची वाढती जाणीव.
- रोजगाराच्या शोधात शहरांकडे होणारे ग्रामीण-शहरी स्थलांतर.

प्रकरण ३: जमीन धारणा, वर्गीकरण आणि कृषी विषमता

जमिनीची मालकी आणि तिचे वाटप हा भारतीय ग्रामीण भागातील सामाजिक प्रतिष्ठा, सत्ता आणि आर्थिक समृद्धीचा मुख्य निकष राहिलेला आहे. जमीन धारणेतील विषमता ही ग्रामीण गरिबीचे एक प्रमुख कारण आहे.

१. शेतजमिनीचे धारणक्षेत्रानुसार वर्गीकरण (Agricultural Census)

कृषी जनगणनेनुसार भारतातील शेतकऱ्यांचे जमिनीच्या आकारमानानुसार पाच मुख्य गटांत वर्गीकरण केले जाते:

शेतकरी वर्ग	जमिनीचे आकारमान (हेक्टर)	एकूण शेतकऱ्यांचे प्रमाण (%)	सामाजिक व आर्थिक वास्तव
सीमांत (Marginal)	१ हेक्टरपेक्षा कमी	६८.५%	शेतीवर उपजीविका अशक्य; पूरक शेतमजुरीवर पूर्ण अवलंबित्व.
लघु शेतकरी (Small)	१ ते २ हेक्टर	१७.६%	कमी भांडवल, बँकिंग कर्जाचा अभाव, उत्पादकतेची मर्यादा.
अर्ध-मध्यम (Semi-Medium)	२ ते ४ हेक्टर	९.५%	कुटुंबापुरते उत्पादन, काही प्रमाणात तंत्रज्ञानाचा वापर.
मध्यम शेतकरी (Medium)	४ ते १० हेक्टर	३.८%	नगदी पिकांवर भर, बाजारात चांगला प्रवेश व स्थिरता.
मोठे शेतकरी (Large)	१० हेक्टरपेक्षा जास्त	०.६%	स्थानिक राजकारणावर आणि पतसंस्थांवर पूर्ण वर्चस्व.

२. जमीन सुधारणा कायदे (Land Reforms) आणि त्यांची अंमलबजावणी

स्वातंत्र्यानंतर मध्यस्थांचे (जमीनदारी) उच्चाटन, कुळकायदा ('कसणारा त्याची जमीन') आणि कमाल जमीन धारणा कायदा लागू करण्यात आले. परंतु, राजकीय अनास्था, कायद्यातील त्रुटी आणि बेनामी हस्तांतरामुळे केरळ व पश्चिम बंगालचा अपवाद वगळता उर्वरित भारतात जमीन सुधारणा पूर्णपणे यशस्वी होऊ शकल्या नाहीत.

प्रकरण ४: जातिव्यवस्था, प्रबळ जात व ग्रामीण सत्तापट

ग्रामीण भारताची सत्तासंरचना आणि सामाजिक स्तरीकरण हे प्रामुख्याने जातिव्यवस्थेशी घट्ट जोडलेले आहे. एम. एन. श्रीनिवास यांनी मांडलेली 'प्रबळ जात' ही संकल्पना ग्रामीण राजकारण समजून घेण्यासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

१. प्रबळ जात (Dominant Caste) संकल्पनेचे घटक

एखाद्या खेड्यात किंवा प्रदेशात विशिष्ट जात जेव्हा आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिकदृष्ट्या इतर सर्व घटकांवर प्रभाव पाडते, तेव्हा तिला प्रबळ जात म्हटले जाते.

अ. शेतजमिनीची मालकी

गावातील बहुतांश सुपीक जमिनीची मालकी प्रबळ जातीकडे असते, ज्यामुळे ते इतर घटकांना रोजगारासाठी नियंत्रित करतात.

ब. लोकसंख्येचे प्राबल्य

स्थानिक पातळीवर लोकसंख्येची संख्यात्मक ताकद जास्त असल्यामुळे लोकशाही राजकारणात त्यांचे मत निर्णायक ठरते.

क. राजकीय सत्ता व प्रशासकीय पकड

ग्रामपंचायत, सहकारी संस्था आणि पतसंस्थांच्या संचालक मंडळावर प्रबळ जातीच्या व्यक्तींचे वर्चस्व असते.

ड. उच्च किंवा मध्यवर्ती सामाजिक स्थान

जातिव्यवस्थेच्या उतरंडीत पारंपरिकरीत्या मान सन्मानाचे व निर्णायक स्थान प्राप्त असणे.

२. भारतातील प्रादेशिक प्रबळ जातींची उदाहरणे

महाराष्ट्रात **मराठा**, कर्नाटकात **लिंगायत व वोक्कलिगा**, पंजाबात **जाट**, आंध्र प्रदेशात **रेड्डी व कम्मा**, आणि गुजरातेत **पाटीदार** या जाती प्रबळ जाती म्हणून ओळखल्या जातात.

> **बदलती ग्रामीण सत्तासमीकरणे:**
> ७३ व्या घटनादुरुस्तीनंतर इतर मागासवर्गीय (OBC), अनुसूचित जाती (SC) व अनुसूचित जमाती (ST) यांना मिळालेल्या राजकीय आरक्षणामुळे पारंपरिक प्रबळ जातींच्या वर्चस्वाला आव्हान मिळाले असून नवीन नेतृत्व उदयास येत आहे.

प्रकरण ५: शेतीचे स्त्रीकरण आणि लिंगभाव विषमता

समकालीन भारतीय कृषी क्षेत्रातील सर्वांत दृश्यमान बदल म्हणजे **'शेतीचे स्त्रीकरण' (Feminisation of Agriculture)**. शेतात काम करणाऱ्या एकंदरीत श्रमिकांमध्ये महिलांचा वाटा सातत्याने वाढत आहे, परंतु त्यांचे अधिकार मात्र उपेक्षित आहेत.

१. श्रमाचे योगदान व अदृश्यता

पेरणी, निंदणी, कापणी आणि कोळपणी यांसारख्या अतिशय कष्टाच्या कामांमध्ये ७५% हून अधिक महिला श्रम करतात, तरीही त्यांना 'शेतकरी' म्हणून सामाजिक मान्यता मिळत नाही.

२. मालमत्ता व कायदेशीर मालकीचा अभाव

भारतात केवळ १३.९% महिलांच्या नावावर शेतजमिनीची प्रत्यक्ष मालकी आहे. यामुळे त्यांना बँकांकडून स्वतंत्र कर्ज किंवा शासकीय अनुदानाचा लाभ मिळत नाही.

३. मजुरीतील लिंगभाव विषमता

समान कामासाठी महिला शेतमजुरांना पुरुषांच्या तुलनेत २०% ते ३०% कमी मजुरी दिली जाते, हा एक गंभीर सामाजिक अन्याय आहे.

४. दुहेरी कामाचा प्रचंड ताण

सकाळी शेतातील १२ तासांचे शारीरिक कष्ट आणि घरी येऊन स्वयंपाक, पाणी भरणे, मुले व गुरांची काळजी घेण्याचा ताण महिलांवर असतो.

महिला सक्षमीकरणात महिला बचत गटांची (SHG) भूमिका

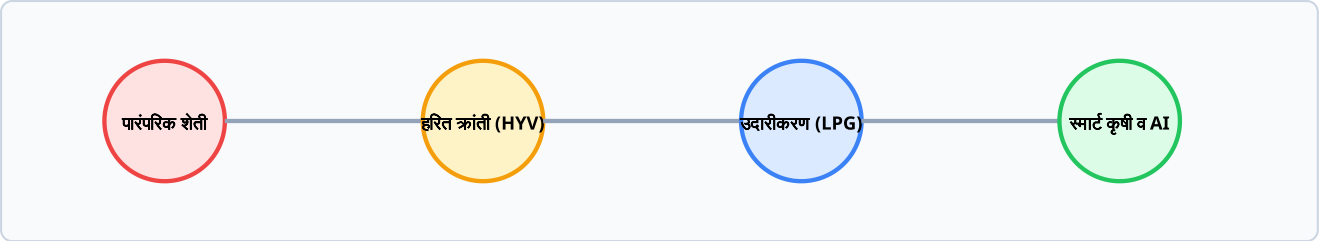
राष्ट्रीय ग्रामीण जीवन्नोन्नती अभियान (DAY-NRLM) च्या माध्यमातून महाराष्ट्रासह देशभरात उभारण्यात आलेल्या स्वयंसाहाय्यता गटांनी महिलांना आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या सक्षम केले आहे.

बचत गटांचे सकारात्मक परिणाम:

- सावकारांवरील आर्थिक अवलंबित्व संपुष्टात आले.
- दुग्ध व्यवसाय, शेळीपालन आणि खाद्यप्रक्रिया यांसारखे सूक्ष्म-उद्योग सुरू झाले.
- ग्रामसभा आणि गावच्या राजकीय निर्णयप्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढला.

प्रकरण ६: हरित क्रांती, उदारीकरण व तंत्रज्ञान संक्रमण

भारतीय कृषी क्षेत्राच्या तंत्रज्ञानविषयक प्रवासाचे तीन मुख्य टप्पे पाडता येतात: पारंपरिक शेती, १९६० मधील हरित क्रांती आणि १९९१ नंतरचे जागतिकीकरण व डिजिटल युग.

१. हरित क्रांती (Green Revolution) चे द्विस्तरीय परिणाम

सकारात्मक यश: उच्च उत्पादन देणाऱ्या बियाण्यांमुळे (HYV), रासायनिक खतांमुळे आणि सिंचनामुळे भारत अन्नधान्य उत्पादनात (विशेषतः गहू व तांदूळ) स्वयंपूर्ण झाला.
नकारात्मक बाजू: रासायनिक खतांच्या अतिवापरामुळे जमिनीचा कस घटला. प्रादेशिक असंतुलन वाढले (पंजाब, हरियाणा समृद्ध झाले, तर पूर्व व मध्य भारत मागे राहिला). लहान व मोठ्या शेतकऱ्यांमधील आर्थिक दरी रुंदावली.

२. उदारीकरण आणि जागतिकीकरण (LPG Era) चा प्रभाव

- **नगदी पिकांकडे कल:** कापूस, ऊस, सोयाबीन यांसारख्या व्यापारी पिकांवर भर वाढल्याने अन्नधान्याचे क्षेत्र घटले.
- **उत्पादन खर्चात वाढ:** बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या बियाणे पेटंटमुळे बियाणे व औषधांचे भाव प्रचंड वाढले.
- **जागतिक बाजाराशी जोडणी:** आंतरराष्ट्रीय बाजारातील भावातील घसरणीचा थेट फटका स्थानिक शेतकऱ्यांना बसू लागला.

प्रकरण ७: शेतकरी आत्महत्या आणि ग्रामीण कर्जबाजारीपणा

समकालीन भारतीय समाजशास्त्रातील सर्वांत धक्कादायक आणि गंभीर शोकांतिका म्हणजे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या. हे केवळ एक आर्थिक संकट नसून संपूर्ण सामाजिक संरचनेचे अपयश मानले जाते.

१. शेतकरी संकटाची मुळे (Causes of Agrarian Distress)

महाराष्ट्रातील विदर्भ व मराठवाडा, तेलंगणा, कर्नाटक आणि पंजाब यांसारख्या कृषीप्रधान राज्यांमध्ये आत्महत्येचे प्रमाण चिंताजनक आहे.

अनेकविध कारणांचे चक्र (Vicious Cycle):

1. **हवामान बदल आणि अनियमित पर्जन्य:** अवकाळी पाऊस, गारपीट आणि वारंवार पडणारा दुष्काळ.
2. **कर्जबाजारीपणा (Indebtedness):** राष्ट्रीयीकृत बँकांकडून पुरेसे कर्ज न मिळाल्याने अनधिकृत सावकारांचे चक्रवाढ व्याज.
3. **हमीभावाचा (MSP) अभाव:** पिकाला बाजारात उत्पादन खर्चापेक्षा कमी भाव मिळणे.
4. **जलसंकट:** कूपनलिकांच्या अतिवापरामुळे भूगर्भातील पाण्याची पातळी घटणे.

२. आत्महत्येचे सामाजिक व कौटुंबिक दुष्परिणाम

कुटुंबातील मुख्य कमावत्या पुरुषाच्या आत्महत्येनंतर त्या कुटुंबाची संपूर्ण जबाबदारी महिलांवर (शेतकरी विधवा) येते.

- **मुलांच्या शिक्षणावर परिणाम:** गरिबीमुळे मुलांचे शिक्षण अर्धवट सुटते व ते बालमजुरीकडे ढकलले जातात.
- **सामाजिक प्रतिष्ठा घालवणे:** सावकारांचा तगादा आणि कर्जाच्या भीतीने सामाजिक संकोच निर्माण होतो.
- **आरोग्य समस्या:** कुपोषण, नैराश्य आणि मानसिक ताणतणावात प्रचंड वाढ होते.

प्रकरण ८: ग्रामीण विकास कार्यक्रम, योजना व शासन

ग्रामीण भागातील गरिबी, बेरोजगारी आणि पायाभूत सुविधांचा अभाव दूर करण्यासाठी केंद्र व राज्य शासनाकडून विविध कल्याणकारी योजना राबवल्या जात आहेत.

१. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा (MGNREGA)

२००५ मध्ये लागू झालेला मनरेगा कायदा हा जगातील सर्वांत मोठा रोजगार कार्यक्रम आहे. यात प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबाला एका आर्थिक वर्षात किमान १०० दिवसांच्या अकुशल रोजगाराची कायदेशीर हमी दिली जाते.

२. प्रमुख ग्रामीण विकास योजनांचे साकल्याने विश्लेषण:

योजनेचे नाव	मुख्य उद्दिष्ट	ग्रामीण समाजावरील सामाजिक प्रभाव
MGNREGA	१०० दिवसांच्या रोजगाराची हमी व जलसंधारणाची कामे.	ग्रामीण भागातून होणारे हंगामी स्थलांतर रोखले; महिला मजुरांचा सहभाग वाढला.
PM-KISAN	शेतकऱ्यांना प्रतिवर्षी ₹६,००० चे थेट बँक हस्तांतरण.	पेरणीच्या वेळी बियाणे व खतांसाठी रोख रक्कमेची तातडीची सोय.
PM Gram Sadak Yojana	सर्व हवामानांत टिकणाऱ्या रस्त्यांनी गावांना जोडणे.	आरोग्य सेवा, शिक्षण आणि बाजारपेठेपर्यंत पोहोचणे सुलभ झाले.
DAY-NRLM	महिला बचत गटांची निर्मिती व सूक्ष्म कर्ज पुरवठा.	महिलांचे आर्थिक स्वावलंबन व नेतृत्व गुण विकसित झाले.

३. डिजिटल गव्हर्नन्सचा ग्रामीण प्रभाव

ई-पंचायत, महाभूलेख (डिजिटल ७/१२ उतारा), डीबीटी (Direct Benefit Transfer) आणि जन धन-आधार-मोबाइल (JAM) त्रयीमुळे शासकीय योजनांमधील मध्यस्थांची साखळी तुटली असून पारदर्शकता वाढली आहे.

प्रकरण ९: ऐतिहासिक व समकालीन शेतकरी चळवळी

भारतात इंग्रज काळापासून ते आजपर्यंत शेतकऱ्यांनी स्वतःच्या हक्कांसाठी आणि शोषणाविरुद्ध अनेक ऐतिहासिक आंदोलने उभारली आहेत.

अ. ऐतिहासिक शेतकरी लढे

तेलंगणा चळवळ, तेभागा आंदोलन, बारडोली सत्याग्रह आणि दख्खनचे दंगे यांनी जमीनदारी पद्धतीविरुद्ध मोठा लढा दिला.

ब. शरद जोशी व शेतकरी संघटना

!भारत विरुद्ध इंडिया! हा सिद्धांत मांडून शेतमालाला रास्त भाव (MSP) मिळवण्यासाठी महाराष्ट्रात भव्य आंदोलने केली.

क. भारतीय किसान युनियन (BKU)

महेंद्रसिंग टिकैत यांच्या नेतृत्वाखाली उत्तर भारतातील शेतकऱ्यांनी वीज दर आणि कर्जमाफीसाठी सरकारवर दबाव आणला.

ड. २०२०-२१ चे ऐतिहासिक दिल्ली आंदोलन

तीन कृषी कायदे रद्द करण्यासाठी देशातील शेतकऱ्यांनी वर्षभर शांततापूर्ण लढा देऊन कायदे मागे घेण्यास भाग पाडले.

सहकार चळवळ (Cooperative Movement) आणि महाराष्ट्राचा अनुभव

महाराष्ट्रात **वैकुंठाभाई मेहता, धनंजयराव गाडगीळ व यशवंतराव चव्हाण** यांच्या दूरदृष्टीने सुरू झालेल्या सहकार चळवळीने साखर कारखाने, सूतगिरण्या आणि जिल्हा मध्यवर्ती बँकांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागात मोठे आर्थिक परिवर्तन घडवले.

> **सहकार क्षेत्रातील समकालीन आव्हाने:**
> सहकारी संस्थांचे झालेले राजकीयीकरण, अपुरा व्यावसायिक दृष्टिकोन, भ्रष्टाचार आणि खाजगी साखर कारखान्यांची वाढती स्पर्धा यांमुळे सहकारी चळवळ आज बचावात्मक भूमिकेत आली आहे.

प्रकरण १०: भविष्यातील दिशा, नवोपक्रम आणि निष्कर्ष

समकालीन भारतीय कृषी आणि ग्रामीण समाजाला संकटातून बाहेर काढण्यासाठी शाश्वत, आधुनिक आणि सर्वसमावेशक प्रारूपाची अत्यंत गरज आहे.

१. गटशेती (Group / Collective Farming)

लहान व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन शेती केल्यास अवजारे, खते व वाहतुकीचा खर्च घटून नफ्यात वाढ होते.

२. शेतकरी उत्पादक कंपन्या (FPO)

शेतकऱ्यांनी स्वतःच्या कंपन्या स्थापन करून दलालांशिवाय थेट सुपरमार्केट व निर्यातदारांना माल विकणे.

३. नैसर्गिक व सेंद्रिय शेती

सुभाष पाळेकर प्रणीत शून्य भांडवली नैसर्गिक शेती (ZBNF) आणि सेंद्रिय पद्धतीमुळे जमिनीचा कस टिकून राहतो.

४. कृषी पर्यटन व मूल्यवर्धन (Agri-Tourism)

शेतमालावर गावातच प्रक्रिया उद्योग उभारणे (उदा. ज्यूस, पॅकेजिंग) व कृषी पर्यटनातून अतिरिक्त उत्पन्न मिळवणे.

अभ्यासाचा एकूण निष्कर्ष:

भारतीय ग्रामीण समाज हा अथांग क्षमतेने भरलेला आहे. जोपर्यंत शेतीला आर्थिकदृष्ट्या फायदेशीर आणि सामाजिकदृष्ट्या प्रतिष्ठेचा व्यवसाय बनवला जात नाही, तोपर्यंत भारताचा विकास परिपूर्ण होऊ शकत नाही. ग्रामीण समाजशास्त्र ही केवळ अभ्यासाची शाखा नसून ग्रामीण पुनर्रचनेचा दिशादर्शक मार्ग आहे.

> **अभ्यासकांसाठी अंतिम संदेश:**
> ग्रामीण भारतातील सामाजिक बदलांचा अभ्यास करताना सैद्धांतिक चौकटीसोबतच प्रत्यक्ष वस्तुस्थिती आणि field work ला प्राधान्य देणे आवश्यक आहे.